

Dr. Isabella Insolvibile

Neapolio Federico II universitetas, Italija

KARO BELAISVIAI: ITALIJOS PATIRTIS

Per Antrąjį pasaulinį karą italų kareivius į nelaisvę ėmė visos šalys. Italijos vaidmuo šiame kare buvo ypatingas ir savitas, taigi ir italų kariai patyrė skirtingų rūšių nelaisvę. Šiame pranešime pamėginsiu nuodugniau paaiškinti šiuodu aspektus.

Italija įsitraukė į Antrąjį pasaulinį karą praėjus metams nuo jo pradžios. Dar ketvirtajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje ji nusprendė palaikyti Vokietijos pusę. Dviejų fašistinių šalių sąjunga buvo jau sukurta ir sustiprinta politinėmis bei prekybinėmis sutartimis ir karine sąjunga; vyko intensyvus šalių susirašinėjimas, nagrinėjant įvairius teisinius aspektus. Ir fašistinis, ir nacistinis režimai buvo diktatūros, pasižymėjusios negailestingu politinių priešų naikinimu, įvairovės slopinimu, mažumoms priklausančių asmenų persekiojimu ir rasistine politika.

Italijos karių nelaisvės istoriją galima suskirstyti į tris etapus: nuo 1940 iki 1943 m.; nuo 1943 iki 1945 m. ir nuo 1945 m. iki repatriacijos pabaigos (ji vyko skirtingu metu). Pirmuoju etapu italai sulaikydavo priešų belaisvius ir patys buvo imami į nelaisvę, tačiau pabrėžtina, kad dauguma italų sulaikytų priešų kareivių iš pradžių buvo sučiupti vokiečių prie Afrikos fronto linijos. Šios dvi sąjungininkės atsakomybę už priešų belaisvius pasiskirstė pagal geografines sritis, taigi už visus priešus, sulaikytus prie Viduržemio jūros fronto linijos, tapo atsakinga Italija. Tačiau Italija nebuvo tinkamai pasiruošusi nei kariauti, nei laikyti belaisvių, todėl nelaisvė Italijoje buvo sunki patirtis; neretai čia buvo padaroma ir karo nusikaltimų. Pasakytina, kad karo nusikaltimai buvo daromi ir įsiveržus į SSRS bei Balkanų šalis, ir dėl jų kalti ne tik vokiečiai, bet ir italai. Pastarieji buvo atsakingi už egzekucijas, masines žudynes ir kitokį žiaurų elgesį su užgrobtų šalių kariais ir civiliais gyventojais. Tačiau nuo 1940 iki 1943 metų buvo sulaikyta ir tūkstančiai italų karių, vėliau paskirstytų po įvairias šalis: apie 60 000–70 000 karių sugavo Sovietų Sąjunga; apie 420 000 jų sulaikė sąjungininkų pajėgos ir perkėlė į Didžiąją Britaniją, Jungtines Amerikos Valstijas, Indiją, Keniją, Pietų Afriką, Australiją ir kitas šalis¹; dar apie 142 000 italų belaisvių buvo kalinami Jugoslavijoje, Rumunijoje, Bulgarijoje, Graikijoje ir Šveicarijoje. Apie 15 000 belaisvių buvo išvežti į Laisvąją Prancūziją ir ten gyveno itin sunkiomis sąlygomis.

¹ Po paliaubų ir likusiu karo laikotarpiu bendras sąjungininkų sulaikytų italų belaisvių skaičius siekė 644 000.

Antruoju etapu, kai sąjungininkai sudarė paliaubas su Italija, anksčiau sulaikyti italų belaisviai pateko į savitą ir sudėtingą padėtį. Jie dabar kalėjo naujųjų sąjungininkų stovyklose, o kai kurie iš jų tapo buvusių sąjungininkų belaisviais. Sąjungininkai nepaleido buvusių priešų italų ir išsaugojo jų karo belaisvių statusą, tačiau pavertė juos bendradarbiais, kuriuos galima panaudoti darbui, atkuriant karo nuniokotą šalių ekonomiką. Sovietų Sąjungoje kalėję italai taip pat išliko belaisviai, o vokiečiai su buvusiais draugais, kuriuos dabar laikė išdavikais, elgėsi itin negailestingai, netaikė jiems Ženevos konvencijoje įtvirtintų apsaugos priemonių ir vertė dirbti vergiškomis sąlygomis.

Trečiuoju etapu į nelaisvę paimti italų kariai sugrįžo namo. Belaisviai grįžo į tėvynę skirtingu metu ir skirtingais būdais: Italijos vyriausybės prašymu, sąjungininkai pirmiausia paleido belaisvius, kalintus itin sunkiomis sąlygomis, pavyzdžiui, Vokietijoje, ir tik vėliau pamažu suteikė laisvę kariams, kurių kalinimo sąlygos buvo kur kas geresnės, nes jie buvo laikomi, pavyzdžiui, JAV ar Jungtinėje Karalystėje. Italų belaisviai sugrįžo į tėvynę ne vienu metu, nes Italijos valdžios institucijos rūpinosi, kad karo veteranai vėl integruotųsi į karo nuniokotos šalies visuomenę: šimtai tūkstančių žmonių, prieš daugelį metų išvykusių į karą, neturėjo darbo ir namų, jiems trūko maisto, o kartais jie buvo praradę ir šeimos narius. Sąjungininkai palankiai sutiko šį Italijos vyriausybės prašymą, nes italų belaisviai jiems ir patiems buvo reikalingi kaip darbo jėga.

Sovietų Sąjungoje kalintų italų padėtis buvo kitokia: visų pirma, Italijos valdžios institucijos tikėjosi sulaukti kur kas daugiau belaisvių, negu jų iš tikrųjų grįžo; antra, tuos nedaugelį sulaikytų italų karių SSRS kalino itin ilgai. Kai jie pagaliau buvo sugrąžinti į tėvynę – nuo 1945 m. rugsėjo iki 1946 m. kovo (kai kurie iš jų namo sugrįžo tik 1954 m.) – tarp jų buvo ir 9 000 vokiečių sulaikytų italų, kuriuos Sovietų Sąjunga išlaisvino, o vėliau kaip belaisvius perkėlė į SSRS.

Kai pagaliau namo sugrįžo visi italai, jie tapo karo veteranais. Po Antrojo pasaulinio karo italų karo veteranų bendruomenė buvo nevienalytė ir nevieninga, ją sudarė žmonės, kurių patirtis buvo skirtinga, o dažnai ir visiškai priešinga: kai kurie belaisviai buvo patekę į nugalėtojų rankas, o kai kuriuos kalino pralaimėjusioji pusė; kai kurie iš jų bendradarbiavo su sąjungininkais, o kiti – ne; kai kurie iki pat karo pabaigos tikėjo fašizmo pergale, o kiti ja netikėjo; daugelis neišmanė politikos, bet visi puoselėjo viltį, kad jų nelaisvės dienos netrukus pasibaigs, ir jie pagaliau galės grįžti namo. Tačiau svarbiausia, kad visi jautėsi nusivylę, nes į karą juos išsiuntė vienokia Italija, o sugrįžo jie į visiškai kitokią Italiją, jausdamiesi kaip pralaimėtojai.

Visiems kalintiems italams, kaip ir kiekvienos kitos tautybės belaisviams, nelaisvė buvo itin skaudi patirtis, pakeitusi jų tapatumą. Netgi tais atvejais, kai kalinimo sąlygos buvo nesunkiai pakeliamos, nelaisvė turėjo reikšmingų padarinių belaisvių gyvenimui, nes, kaip rašė vienas žymus

italų istorikas, „protinė bei fizinė įtampa ir psichologinė krizė priklauso ne vien nuo kalorijų kiekio paros mitybos racione“.

Mano pirmoji tyrimo tema buvo italų karo belaisvių padėtis Jungtinėje Karalystėje. Tai materialiniu požiūriu „gero“ kalinimo pavyzdys: italai belaisviai buvo sočiai maitinami, patogiai apgyvendinti ir viskuo aprūpinti; jie dirbo geromis sąlygomis, be to, jų darbas buvo ne tik įprastas ir saugus, bet ir už jį buvo mokama; jais rūpinosi įvairios tarptautinės organizacijos ir labdaros asociacijos, jiems buvo teikiamos tinkamos sveikatos priežiūros paslaugos ir sudarytos sąlygos turiningai leisti laisvalaikį bei mokytis. Be to, vyravo palankus „politinis požiūris“ į juos: jie galėjo reguliariai rašyti laiškus namiškiams ir klausytis itališkų radijo stočių. Italai belaisviai puikiai žinojo, kad jų gyvenimo sąlygos nelaisvėje yra kur kas geresnės negu jų šeimos narių, likusių Italijoje.

Ką tik trumpai apibūdinau materialines sąlygas, kuriomis nuo 1941 iki 1946 metų buvo laikoma apie 155 000 italų karo belaisvių (tai didžiausias italų kareivių, kuriuos per Antrąjį pasaulinį karą sulaukė sąjungininkai, skaičius). Tačiau politinė ir psichologinė, kolektyvinė ir asmeninė belaisvių padėtis per ilgus nelaisvės metus kito. Pirmiausia pasakytina, kad italų kariai Didžiojoje Britanijoje buvo laikomi ne dėl paties įkalinimo, bet praktiniais tikslais – britams buvo pravarti jų darbo jėga (pirmiausia žemės ūkio sektoriuje), o norint visapusiškai panaudoti belaisvių darbo jėgą, su jais reikėjo gerai elgtis. Deja, to nesuprato kita šalis, per Antrąjį pasaulinį karą kalinusi daug belaisvių, – Vokietija, todėl ji negalėjo tinkamai panaudoti priešų darbo jėgos. Užtat ja puikiai pasinaudojo Jungtinė Karalystė.

Kiekviena italų karių nelaisvės patirtis turėjo išskirtinių ypatybių ir buvo nepakartojama. Vienų belaisvių padėtis buvo visiškai nepanaši į kitų. Jeigu kalbėtume apie Sovietų Sąjungos sulaukytus belaisvius, derėtų pasakyti, kad čia kalėjo tūkstančiai karių, nors galutinių duomenų neturime iki šiol. Žinome tik tiek, kad kartu su vokiečiais sutriuškinti Sovietų Sąjungos buvo išsiųsta apie 292 000 italų karių. 85 000 iš jų taip ir nesugrįžo į namus: apie 25 000 karių žuvo mūšio lauke arba italų pajėgoms atsitraukiant po vokiečių ir italų kariuomenės pralaimėjimo 1943-ųjų sausį. Atsitraukiantys kariai brido per sniegą, spaudžiant dideliam šalčiui, prie kurio italai nėra pratę. Apie 60 000 italų mirė nelaisvėje. Karo pabaigoje SSRS liko tik 10 032 italai karo belaisviai.

Visi žinome, kad SSRS nepasirašė Ženevos konvencijos ir atsisakė Tarptautinio Raudonojo Kryžiaus komiteto pagalbos. Be to, Josifo Stalino nuomone, „tas, kuris pateko į nelaisvę, yra vertas paniekos“. Nelaisvė šioje šalyje buvo iš tiesų pražūtinga patirtis, visiškai nepanaši į jokią kitą padėtį, kaip ir apskritai bet kokia nelaisvė.

Norėčiau palyginti įvairiose šalyse kalintų italų belaisvių patirtį arba veikiau jau surasti tam tikrų bendrų ypatybių, siejančių jų skirtingas aplinkybes.

Taigi pamėginsiu išnagrinėti kai kurias bendrąsias visų italų karių nelaisvės ypatybes. Bendrųjų italų belaisvių patirties ypatybių yra daug, tačiau, deja, neturiu užtektinai laiko, kad galėčiau čia visas jas nurodyti. Visų pirma kiekvienas italas karo belaisvis buvo kaip koziris bet kokio pobūdžio politinėse, diplomatinėse ar ekonominėse kariaujančių jėgų – belaisvius sulaikiusios šalies ir Italijos valdžios institucijų – derybose. Tai pirmiausia pasakytina apie italų karius, patekusius į sąjungininkų rankas: prieš sudarant paliaubas, geras elgesys su italais sąjungininkams buvo lyg garantija arba bent jau leido tikėtis, kad Ašies (t. y. Vokietijos, Italijos ir Japonijos sąjungos) jėgos taip pat humaniškai elgsis su belaisviais britais ir amerikiečiais. Po paliaubų Italijos valdžios institucijos naudojos tuo, kad italai belaisviai dirba, atkurdami karo nuniokotą sąjungininkų ekonomiką, neprarasdami karo belaisvių statuso; taip Italija galėjo būti laikoma bendradarbiaujančia šalimi. Italų belaisvių darbas buvo lyg pažadas pradėti taikos derybas ir galimybė karą pralaimėjusiai Italijai užsitikrinti švelnesnes sąlygas. Ilgas ir pavėluotas italų belaisvių gražinimas į tėvynę buvo tarsi sąjungininkams suteikta nuolaida. Tačiau italų internautieji po paliaubų buvo tinkamas koziris ne tik Italijai, bet ir Vokietijai. Kol gyvavo Benito Mussolinio Socialinė Respublika, Vokietija galėjo pasinaudoti vergišku belaisvių darbu, o kad internautųjų šeimų nariai nedalyvautų pasipriešinimo judėjime, buvo grasinama, jog bus atkeršyta nelaisvėje kalinamiems jų artimiesiems. Tai buvo naudinga ir Sovietų Sąjungai: šioje šalyje kalinti italai belaisviai ilgą laiką buvo beveik paslaptis Italijos valdžios institucijoms – nebuvo žinoma, kiek jų buvo iš tikrųjų, kokiomis sąlygomis jie buvo laikomi, kiek jų išliko gyvų ar mirė. Be to, jie buvo kalinami itin ilgą laiką, siekiant iškeisti juos į užsienyje besislapstančius pabėgėlius iš Sovietų Sąjungos arba italų karo nusikaltėlius.

Antra, kiekvieną italą belaisvį jį sulaikiusi šalis vertino kaip darbo jėgą. Sąjungininkai, o ypač Didžioji Britanija, jų nelaisvės sąlygas organizavo būtent taip: italai buvo laikomi ne pavojingais priešais, o naudingais darbuotojais, ne kariais, o ūkininkais, dirbančiais per karą. Vokietija, sulaikydama italus, taip pat turėjo omenyje šį tikslą, tačiau vokiečiai sąmoningai atsisakė laikyti darbininkus žmonėmis, ir jų – kaip ir visų kitų tautybių belaisvių, pakliuvusių į vokiečių nagus, – darbo jėgą naudojo be jokių moralinių skrupulų, dažnai tol, kol belaisvius tiesiog ištikdavo fizinė žūtis. Sovietų Sąjunga italus belaisvius įtraukė į Gulago lagerių sistemą, kurios tikslas taip pat buvo aprūpinti valstybę „didžiulėmis vergiškos darbo jėgos atsargomis, kad belaisvius būtų galima naudoti dirbant pavojingiausius darbus atšiauriausiuose regionuose“.

Kiekviena šalis perkėlė ir įdarbino italų karo belaisvius ten, kur jai reikėjo; dažnai jie visi atliko tuos pačius darbus: dirbo žemės ūkio sektoriuje, šachtose, geležinkeliuose ir kitur, tačiau dirbdami sąjungininkams (ypač Didžiojoje Britanijoje), jie avėjo guminius batus ir dėvėjo apsauginius šalmus, o Vokietijoje ir Sovietų Sąjungoje belaisviai dirbo stingdančiame šaltyje,

neturėdami reikiamų apsaugos priemonių, jie buvo mušami ir kentė alkį, todėl dažnai sirgo ir mirė. Kiekviena belaisvius kalinusi šalis darbą veidmainiškai pristatė kaip galimybę belaisviams asmeniškai tobulėti, tačiau iš tiesų visi šie atvejai buvo vien išnaudojimas, skirtumas tik tas, kad vieni belaisviai dirbo stovyklose, o kiti – lageriuose, ir šis skirtumas dažnai nulėmė gyvenimą arba mirtį. Šiaip ar taip, kiekvienai valstybei darbas buvo viena iš pagrindinių priešų karių ėmimo į nelaisvę priežasčių (kiekvienai kariavusiai šaliai ypač reikėjo vyriškos darbo jėgos, nes jos vyrai buvo pašaukti į karą).

Trečia, kiekvienas italas belaisvis, kad ir kokia šalis jį būtų paėmusi į nelaisvę, buvo propagandos objektas ir politinio „perauklėjimo“ subjektas. Akivaizdu, kad skirtingose valstybėse propagandos ir perauklėjimo tikslai ir jų svarba skyrėsi, ir netrukus pamatysime, kaip, tačiau pabrėžtina, kad karo belaisviai abiejose šiose srityse buvo išnaudojami keletu būdų. Belaisviai iš tiesų buvo propagandos ir perauklėjimo subjektai, nes propaganda buvo skirta tiesiogiai jiems ir jų šeimoms; tačiau propaganda buvo taikoma ir kiekvienos šalies belaisviams bei kariams, kuriuos per karą sulaikė priešai. Paaškinsiu išsamiau: pavyzdžiui, Didžiojoje Britanijoje su belaisviais buvo elgiamasi gerai, ir apie tai buvo informuojamos Italijos valdžios institucijos, tikintis, kad su belaisviais britais jos elgsis taip pat, ir siekiant parodyti, kad italų karius į nelaisvę paėmusi šalis gali sau leisti gerai elgtis su belaisviais. Patys britų kariai taip pat buvo informuoti, kad su italų belaisviais elgiamasi neblogai, tačiau nepernelyg gerai, nes niekas nepamiršo, kad tai buvo priešai, su kuriais ginklus surėmė drąsūs britų vaikinai. Trumpai tariant, Didžiosios Britanijos valdžia visiems leido suprasti, kad italų belaisviai gauna užtektinai maisto, tačiau jiems negalima artimai bičiuliauti su britų merginomis. Buvo laikomasi doktrinos, bent jau antrosios jos dalies; tai buvo „kova dėl protų ir širdžių“.

Į sąjungininkų rankas pakliuvusiems italų karo belaisviams taikoma ir su jais susijusi propaganda ir jų politinis „perauklėjimas“ buvo pagrįstas geru elgesiu su jais. Sąjungininkai norėjo parodyti, kokia puiki yra demokratinė Vakarų sistema, užtikrindami materialinę gerovę ir politinį liberalumą. Buvo manoma, kad italams bus nesunku įdiegti demokratines vertybes ir – o tai svarbiausia – juos paversti Vakarų sistemos šalininkais. Buvo vienodai stengiamasi belaisvius atgrasyti nuo fašizmo klaidų ir neleisti, kad jie taptų komunistais.

Tačiau Sovietų Sąjungos tikslai buvo visiškai priešingi. Jai propaganda ir politinis „perauklėjimas“ buvo pagrindinis ir svarbiausias dalykas. Belaisviams buvo stengiamasi įskiepyti tinkamas pažiūras, vykdant reikiamą partijos prižiūrimą programą ir bendradarbiaujant su tremtyje veikiančiais italų antifašistais. Didžiulio darbo su italais belaisviais (ir ne tik su jais) tikslas buvo dvejopas – „perauklėti okupantus fašistus ir įskiepyti jiems demokratines laisves, kurias atkūrė

J. Stalinas“ ir paversti juos „aktyviais sąjungininkais“, kuriais galėtų pasikliauti „socialistinė tėvynė“, kai jie sugrįš namo.

Vokietijoje laikytiems internuotiems italams visą jų nelaisvės laiką buvo brukama smurtu pagrįsta, griežta ir žiauri propaganda, kurios pagrindinė autorė buvo Italijoje klestėjusi B. Musolinio Socialinė Respublika. Norint įkalbėti juos prisiekti ištikimybę nacių bei fašistų režimams ir jų sąjungininkams, buvo imamasi visų rūšių priemonių ir daromas visokeriopas materialinis bei psichologinis spaudimas. Dauguma iš 600 000 italų internuotųjų atsisakė tai padaryti, todėl liko stovyklose, kuriose šalo, badavo, buvo kankinami, o dažnai ir mirė. Internuotųjų nuolat kartojamas „ne“ buvo savotiškas pasipriešinimas visiems fašistų tikslams ir kėslams.

Baigdama šią temą, norėčiau trumpai apibendrinti, kokie buvo šios propagandos ir „auklėjamojo“ darbo rezultatai. Kalbant apie sąjungininkus, pasakytina, kad šio paslapčiomis vykusio darbo, kuris buvo ne itin svarbus patiems sąjungininkams, nes jiems kur kas labiau rūpėjo ekonominis belaisvių darbo našumas, rezultatai iš esmės buvo prasti, nes buvo itin daug prieštaravimų tarp teorijos, kuria buvo skelbiamos laisvės idėjos, ir tikrovės, kai, nepaisant paliaubų, bendradarbiavimo ir netgi pasibaigusio karo, italų belaisviai buvo ir toliau laikomi nelaisvėje. Italams buvo draudžiama artimai bendrauti su valstybių sąjungininkių vietos gyventojais, taigi laisvė jiems buvo siekiamybė, kurią galėjo stebėti tik iš tolo.

Kalbant apie Sovietų Sąjungą, pabrėžtina, kad politinis darbas su belaisviais davė prieštaringų rezultatų; belaisviai buvo abejingi šiai propagandai, nes jie norėjo tik grįžti namo. Tiesa, nemažai buvusių įsitikinusių fašistų tapo ne mažiau aktyviais antifašistais, tačiau visiems italų kareiviams ir belaisviams per Antrąjį pasaulinį karą buvo sunku priimti antifašizmo idėją, nes tam reikėjo visiškai perkainoti – kolektyviai ir individualiai – ir asmeninę, ir tautos praeitį. Daugelis įvairiomis sąlygomis kalėjusių italų belaisvių išlaikė fašistines pažiūras, jau vien reaguodami į pačią nelaisvę, kuri truko ilgai, o Sovietų Sąjungoje buvo itin sunki.

Vokietijos ir B. Mussolinio Socialinės Respublikos atstovų darbas su Reicho internuotais italais visiškai žlugo: tai neabejotinai patvirtina faktas, kad internuotųjų, priėmusių nacių ir fašistų pasiūlymus bendradarbiauti, buvo itin mažai.

Paskutinis dalykas, kurį norėčiau išnagrinėti, yra susijęs su atminimu ir viešuoju italų nelaisvės istorijos vertinimu. Kitose šalyse apskritai buvo nepakankamai įvertintas Italijos vaidmuo Antrajame pasauliniame kare, o Italijoje gana ilgai buvo išsamiai aptariama ir minima vienintelė Sovietų Sąjungos patirtis. Tokiose šalyse, kaip Italija, kur Šaltasis karas kartais vyko itin nuožmiai, o kartais buvo vos pastebimas, faktas, kad italų belaisviai SSRS kalėjo itin sunkiomis sąlygomis, buvo naudingas dėl politinių priežasčių. Ši patirtis ir jos prisiminimai, kaip ir patys karo veteranai, nuo pokario metų iki pat šių dienų dažnai pasitelkiami antikomunistinės propagandos tikslais. Kita

nelaisvės tikrovė ilgą laiką buvo pamirštama arba jos buvo nepaisoma. Tačiau devintajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje iš belaisvių atminties gelmių pamažu iškilo nelaisvės Vokietijoje patirtis, patraukusi istorikų dėmesį. Jeigu kalbėtume apie italus, pakliuvusius į sąjungininkų rankas, jų istorija yra visiškai kitokia. Jie grįžo namo, į sutriuškintą šalį, kaip pralaimėję veteranai, be to, jie buvo nugalėtojų belaisviai. Šie žmonės buvo netrukus pamiršti ir nustumti nuo Italijos politinės arenos, nes buvo „neteisingo“ Italijos karo, kariauto 1940–1943 m., atstovai; jie buvo naujų turtingų savo šalies sąjungininkų belaisviai; jie nekovojo sąjungininkų pusėje, „teisingame“ kare. Paprastai šie buvę belaisviai nepasakoja apie tai, ką patyrė nelaisvėje, nes tai nėra didvyriška patirtis, naudinga „tautos atpirkimo projektui“, o svarbiausia – ji sukelia keblumą, nes primena, kad Italija yra atsakinga už Antrąjį pasaulinį karą, o tai prieštarauja *italiani brava gente* („italai – geri žmonės“) ir „karo su bendru priešu“ – vienintele kalta šalimi Vokietija – mitams.

Naujosios istoriografijos atstovai atkūrė ir nuodugnai išnagrinėjo šią istoriją kaip svarbų ir lemtingą Europos bei pasaulio istorijos aspektą. Laimei, karių nelaisvės patirtis pagaliau imta laikyti (taip pat ir Italijoje) esmine Europos tapatumo dalimi, užgimusia per karą ir pamažu įtraukiama į kolektyvinę sąmonę bei žinias.

Svarbiausia naudota literatūra

- R. Absalom, *A Strange Alliance. Aspects of escape and survival in Italy 1943-45*, Firenze: Olschki, 1991;
- N. Barber, Noel, *Prisoner of war. The story of British prisoners held by the enemy*, London [etc.]: George G. Harrap, 1944;
- A. Bistarelli, *La storia del ritorno. I reduci italiani del secondo dopoguerra*, Torino: Bollati Boringhieri, 2007;
- F. G. Conti, *I prigionieri di guerra italiani (1940-1945)*, Bologna, Il Mulino, 1986;
- F. G. Conti, *I prigionieri italiani negli Stati Uniti*, Bologna, Il Mulino, 2012;
- C. Dellavalle (ed.), *Una storia di tutti. Prigionieri, internati, deportati italiani nella Seconda guerra mondiale*, Milano: Franco Angeli, 1989;
- F. Focardi, *Il cattivo tedesco e il bravo italiano. La rimozione delle colpe della seconda guerra mondiale*, Roma-Bari: Laterza, 2013;
- M. T. Giusti, *I prigionieri italiani in Russia*, Bologna: Il Mulino, 2003, n.e. 2014;
- G. Hammermann, *Zwangsarbeit für den „Verbündeten“. Die Arbeits- und Lebensbedingungen der italienischen Militärinternierten in Deutschland 1943–1945*, Tübingen: Niemeyer, 2002;

- B. Hatley-Broad-B. Moore, *Prisoners of War, Prisoners of Peace. Captivity, Homecoming and Memory in World War II*, Oxford [etc.]: Berg, 2005;
- I. Insolubile, *Wops. I prigionieri italiani in Gran Bretagna (1941-1946)*, Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane, 2012;
- B. Moore, *The importance of Labor: the Western Allies and their Italian Prisoners of War in World War II*, «Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento», XXVIII, 2002;
- B. Moore, *Turning Liabilities into Assets: British Government Policy towards German and Italian Prisoners of War during the Second World War*, «Journal of Contemporary History», 32, 1, 1997;
- B. Moore-K. Fedorowich (ed.), *Prisoners of War and their Captors in World War II*, Oxford: Berg, 1996;
- B. Moore-K. Fedorowich, *The British Empire and its Italian Prisoners of War, 1940-1947*, Basingstoke: Palgrave, 2002;
- R. H. Rainero (ed.), *I prigionieri militari italiani durante la Seconda guerra mondiale. Aspetti e problemi storici*, Milano, Marzorati, 1985;
- S. Rinauro, *La disoccupazione di massa e il contrastato rimpatrio dei prigionieri di guerra*, «Storia in Lombardia», n. 2-3, 1998
- G. Rochat, *Le diverse prigionie dei soldati italiani*, «Studi e ricerche di storia contemporanea», n. 51, giugno 1999.
- G. Rochat, *Le guerre italiane 1935-1943. Dall'impero d'Etiopia alla disfatta*, Torino: Einaudi, 2008.
- G. Rochat, *La prigionia di guerra*, in M. Isnenghi (ed.), *I luoghi della memoria. Strutture ed eventi dell'Italia Unita*, Bari, Laterza, 1997.
- G. Schreiber, *I militari italiani internati nei campi di concentramento del Terzo Reich, 1943-1945. Traditi, disprezzati, dimenticati*, Roma, Ufficio Storico Stato Maggiore dell'Esercito, 1992;
- L. Sponza, *Divided Loyalties. Italians in Britain during the Second World War*, Berna, Peter Lang, 2000;
- C. Vicentini-P.Resta, *Rapporto sui prigionieri di guerra italiani in Russia*, U.N.I.R.R., 2005, in www.unirr.it/storia/prigionia.